



С.В. Корновенко

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНИХ КОМІСІЙ БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ УРЯДІВ ІЗ РОЗРОБКИ ПРОЕКТІВ АГРАРНИХ РЕФОРМ

Здобуття Україною незалежності у 1991 р. зумовило кардинальні зміни практично в усіх сферах соціально-економічного, суспільно-політичного, духовного життя населення держави. Осторонь від цих процесів не стояла й історична наука, яка отримала поштовх до якісно нового етапу свого розвитку. Насамперед йдеться про звернення істориків до справді наукового вивчення тих проблем, що не отримали ще належного фахового висвітлення, перебуваючи до недавнього часу у тенетах радянської ідеології та цензури. До таких є всі підстави зарахувати сторінки історії України початку ХХ ст., зокрема період Української революції 1917–1920 рр. Про актуальність цієї тематики свідчить хоча б те, що, за підрахунками В. Верстюка, у 1990-ті роки в Україні за нею було захищено близько 150 докторських та кандидатських дисертацій [1, 5]. Незважаючи на справді „революційний бум”, що мав і має нині місце у вітчизняній історичній науці, не всі аспекти такого багатогранного явища, як Українська революція 1917–1920 рр., висвітлено рівномірно. Цілком справедливим, на наш погляд, є твердження О. Павлишина про те, що основна увага дослідників прикута до діяльності національних урядів та політичної історії революційного періоду [2, 168-183].

Констатуючи серйозні досягнення українських істориків у вивченні національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., потрібно відзначити, що для створення узагальненої та об’єктивної їх історії необхідно приділяти увагу всім учасникам подій революції, у тому числі й Білому руху. У цьому контексті, на нашу думку, перспективним є вивчення діяльності земельних комісій білогвардійських урядів із розробки проектів аграрних перетворень. Варто відзначити, що частково зазначені питання висвітлювалися радянською історіографією. Наприклад, побіжно про них писали Д. Кін, О. Іллерицька, Н. Думова [3; 4; 5]. Разом із тим у цих та інших роботах не повною мірою розкрито роботу земельних комісій білогвардійських урядів із розробки проектів аграрних перетворень. У зв’язку із цим автор статті ставить за мету дослідити діяльність цих установ. Об’єкт вивчення – білогвардійські проекти вирішення земельного питання у 191–1920 рр. в Україні, предмет – робота земельних комісій білогвардійських урядів із розробки проектів аграрних перетворень.

Розробка і прийняття основних напрямів аграрної політики А. Денікіна проходили у надзвичайно гострих дебатах між членами Особливої наради (білогвардійський уряд). Врешті-решт 20 березня 1919 р. було узгоджено компромісний варіант – „Декларацію”, зміст якої визначав стратегічну мету земельної реформи – відродження та розвиток сільського господарства. Для її реалізації передбачалося зміцнити дрібні та середні селянські господарства, додатково наділивши їх землею, відчуженою від державного та поміщицького землеволодіння; закріпити за новими власниками землю у приватну власність; кредитування індивідуальних селянських господарств; закупівля

державою для них необхідного насіннєвого фонду, реманенту. Для кожного регіону визначався розмір наділу, що залишався у власності колишніх господарів, а також порядок переходу за плату надлишків до мало- та безземельних. Крім того, окреслювалися розряди земель, що не підлягали відчуженню: козачі, надільні, угіддя високопродуктивних сільгоспідприємств [6, 111]. Тим самим лідери Білого руху підтвердили раніше оприлюднену власну позицію з приводу мети і шляхів проведення земельної реформи. В основі наділення селян землею лежали принципи відчуження та придбання за гроші.

Подальше опрацювання основних положень „Декларації” покладалося на земельну комісію. У цьому процесі можна умовно виділити два етапи: перший – робота земельної комісії під головуванням В. Колокольцева; другий – діяльність земельної комісії О. Билимовича – В. Чилишева.

На першому етапі активну участь у роботі комісії брали представники великого землеволодіння. Та й сам її голова – В. Колокольцев – був правим земцем і прихильно ставився до ідеї максимального збереження великого поміщицького землеволодіння, користувався підтримкою правих політичних сил [7]. Перед комісією стояла складна дилема: проводити реформу відразу і рішуче чи обмежитися напівзаходами, підготувавши ґрунт для реформування після закінчення громадянської війни. Джерельний матеріал дозволяє говорити про те, що В. Колокольцев обстоював другий варіант роботи комісії. У цьому його позиція діаметрально розходилася з міркуваннями А. Денікіна, який вважав за доцільне розробити положення про зміни у землекористуванні та землеволодінні швидко, у повному обсязі [8].

Не менш важливим було питання стосовно розмірів землі, що мала залишитися при відчуженні за колишніми власниками. Головнокомандувач ЗСПР наполягав на максимальному обмеженні великого поміщицького та казенного землеволодіння. Як було зазначено вище, голова земельної комісії дотримувався протилежних поглядів.

Попри всі дискусії та суперечності, що мали місце під час розробки основ земельної реформи, у липні 1919 р. комісія В. Колокольцева завершила роботу. Її результати були відображені у „Земельному положенні”. За цим документом, за поміщиками зберігалось від 300 до 500 дес. землі, з урахуванням регіональних особливостей. Надлишки підлягали відчуженню та продажу селянам. Однак першість у придбанні цих угідь належала не селянам, а культурним і заводським господарствам. Відчуженню не підлягали землі міст, земств, церков, монастирів, наукових і освітніх товариств. У свої права на „звільнених” білогвардійцями українських територіях у першу чергу вступали казна, банки, міста, церкви, монастирі, колишні власники. На противагу їм селяни могли купити відчужені землі лише через три роки після припинення громадянської війни [9, 84-85].

Отже, запропонований земельною комісією В. Колокольцева проект аграрної реформи, попри всю декларативність пріоритетності інтересів селянства, двічі їх обмежував. Фактично він передбачав збереження великого поміщицького й державного землеволодіння, суперечив окресленій А. Денікіним меті аграрних змін, відображав інтереси правих сил, він абсолютно не враховував селянських настроїв,



ставив під загрозу існування стабільності в тилу Добровольчої армії, подальше її просування вглиб Росії, врешті-решт перемогу над більшовизмом. „Земельне положення”, розроблене комісією під головуванням В. Колокольцева, було відхилене Головнокомандувачем ЗСПР, оскільки, на його думку, відображало інтереси правих сил, які намагалися зберегти поміщицьке землеволодіння у дореволюційних межах [9, 85]. Голова земельної комісії пішов у відставку, яку А. Денікін прийняв, результати роботи комісії було анульовано.

В ході обговорення різних кандидатур на посаду голови земельної комісії нового скликання Особливої наради, А. Денікін зупинилися на О. Билимовичі та В. Чилішеві як співголовах. Перший до свого призначення обіймав в уряді посаду начальника управління землеробства, другий – начальника управління юстиції, належав до партії кадетів. Діяльність очолюваної ними комісії ознаменувала другий період у розробці денікінської аграрної політики.

У листопаді 1919 р. комісія О. Билимовича – В. Чилішева завершила розробку оновленого „Земельного положення”. Згідно з документом, українські губернії, що перебували під контролем ЗСПР, поділялися на п'ять категорій за принципом густонаселеності та землезабезпеченості. Для кожної з них визначалася норма землі, що залишалася за колишніми власниками. Розвиток високотоварних господарств здійснювався за рахунок інтенсивного господарювання, а не лише шляхом збільшення розмірів угідь. Так, зокрема, Особливою нарадою були прийняті рішення про постачання сільського господарства технікою, про закупівлю на його потреби необхідних насінневих фондів, про кредитування на 2,5 млн крб машинобудівної промисловості для задоволення попиту індивідуальних селянських господарств у реманенті [10]. Угоди між новими та колишніми власниками укладалися на добровільних засадах упродовж двох років. Лише після цього розпочиналося примусове відчуження надлишків. У районах з високорозвиненою земле культурою за колишніми власниками залишалося не більше 100 дес. Ця норма зростала у місцевостях із гіршим її рівнем, але у будь-якому разі вона не могла перевищувати 400-500 дес. Усі землі, що відчужувалися, надходили до державного земельного фонду, з якого розпродавалися у першу чергу тим, хто безпосередньо займався землеробством, як правило, місцевим селянам. Розмір придбаної ділянки не міг перевищувати 25 дес. Для відшкодування заподіяних поміщикам збитків, держава випускала білети довгострокової закордонної позички, забезпечені золотом та валютою [11, 84-85].

Зіставлення „Земельних положень” комісій В. Колокольцева і О. Билимовича – В. Чилішева, дозволяє твердити, що останнє якісно відрізнялося від свого попередника щодо відповідності селянським устремлінням володіти землею. У ньому більшою мірою йшлося не про те, як зберегти, а як зменшити велике поміщицьке та казенне землеволодіння на користь одноосібних селянських господарств. Цей же проект вповні відповідав і триєдиній меті, якої планував досягти А. Денікін під час земельної реформи. Проект був підписаний Головнокомандувачем, а його реалізація передбачалася відразу після звільнення від більшовиків Москви.

Отже, А. Денікін, Особлива нарада наріжним каменем внутрішньоекономічної політики вважали вирішення земельного питання. Проект, розроблений земельною комісією О. Билимовича – В. Чилішева, спрямовувався на розвиток міцних індивідуальних селянських господарств, що розглядалися лідерами Білого руху як опора влади. Ліквідувати їхнє малоземелля планувалося шляхом купівлі-продажу відчужених надлишків поміщицького землеволодіння, кредитування селянських господарств, запровадження досягнень агрономії. Основний зміст запланованих заходів у сфері землеволодіння та землекористування свідчить, що вони носили прогресивний характер, відповідали інтересам середнього та заможного селянства, яке становило більшість тогочасного українського села, продовжували започатковані П. Столипіним тенденції обмеження поміщицького землеволодіння та підтримки економічно потужних одноосібних селянських господарств. Їхнім ініціаторам, як і авторам, вдалося відійти від вузькокласових інтересів.

Не меншого значення вирішенню аграрного питання надавав П. Врангель. Наказом Головнокомандувача від 11 квітня 1920 р. була створена комісія з розробки аграрної реформи. В основу її роботи були покладені принципи, що містилися в наказі П. Врангеля від 8 квітня 1920 р.: 1) всі придатні до обробітку земельні угіддя повинні повністю і належним чином оброблятися; 2) землею повинно володіти якомога ширше коло приватних власників, що можуть вкладати у неї власну працю; 3) посередником при розрахунках між новими та великими землевласниками виступала держава [12].

У розробці основ врангелівської аграрної політики умовно можна виділити три етапи: 1) робота Ялтинської комісії; 2) діяльність Симферопольської комісії; 3) напрацювання комісії третього скликання.

До складу Ялтинської комісії увійшли „люди справи”, які мали „знання та досвід” [13, 25]. Цим П. Врангель намагався, враховуючи попередню роботу комісії В. Колокольцева, О. Билимовича – В. Чилішева, проводити позапартійну політику, яка б відповідала потребам селянства у землі, дозволила б вирішити завдання, передбачені бароном. Головою комісії став Г. Глінка – колишній товариш міністра землеробства і начальника Переселенського управління. Крім нього у ній працювали: генерал Левашов – голова союзу землевласників Півдня Росії, за словами очевидців, опонент земельної реформи; граф С. Апраксін – екс-губернатор Таврії, а згодом голова правої ялтинської думи, також опонент реформи; В. Налбандов – кримський землевласник, принциповий прихильник великого землеволодіння; П. Зубовський – людина, яка прихильно ставилася до реформи, але не вмiла захищати свою позицію; В. Шлейфер – колишній уповноважений по землеустрою у Таврії; К. Зайцев – вчений-економіст; В. Оболенський – голова губернской земської управи [14, 15]. Отже, як свідчить аналіз складу комісії, Головнокомандувачу не вдалося уникнути гіркого досвіду А. Денікіна у підборі кадрів. Більшість її членів не змогла відійти від інтересів тих сил, які вони представляли. Вони категорично відхилили принцип відчуження надлишків казенного та поміщицького землеволодіння, обмеживши сутність реформи сприянням селянам у придбанні землі у великих землевласників.



Однак, ознайомившись із постановами комісії, що працювала в Ялті, генерал залишився невдоволеним. Аргументи, які висловлювали її члени на користь звуження сутності земельної реформи, він відхилив, визнавши їх слабкими. Г. Глинці було наказано створити нову комісію, включивши до її складу представників кримського селянства.

На цей раз вона працювала у Сімферополі 21-25, 27 квітня 1920 р. Перед початком її роботи П. Врангель у наказовій формі висловив своє побажання Г. Глинці зрушити справу з мертвої точки, не обмежуватися відписками [15, 146]. Попри оновленість членства „особливої комісії”, між її учасниками єдність думок була відсутньою. Оформилося два табори, які висловлювали діаметрально протилежні погляди на вирішення земельної проблеми. Перша група, очолювана В. Налбандовим, вважала за доцільне лише проголошення реформи з відстрочкою її реалізації. Вони розмірковували приблизно так. З часом ситуація зміниться. У разі перемоги Білого руху Петро Миколайович без їхньої участі, на власний розсуд проведе в життя земельні зміни. У випадку поразки все це взагалі нікому не буде потрібне. Друга група – В. Оболенський, К. Зайцев – виступала за негайне закріплення за селянами орендованих та самозахоплених земель [14, 17].

Рішення, прийняті комісією у Сімферополі, за своїм змістом нагадували проект В. Колокольцева, а тому не були затверджені П. Врангелем [16]. Головнокомандувач змушений був утретє змінювати склад земельної комісії. До неї увійшли В. Оболенський, представники селянського союзу, О. Аладьїн – екс-лідер трудовиків Першої думи, П. Зубовський та інші. Делегати від селянського союзу та О. Аладьїн винесли на розгляд Головнокомандувача власний проект земельної реформи – справа зрушила з місця. Г. Глинка за допомогою П. Зубовського склав новий законопроект, діаметрально протилежний за своїм змістом тим, що були підготовлені в Ялті та Сімферополі. 18 травня 1920 р. на нараді начальників управлінь під головуванням П. Врангеля, голова земельної комісії ознайомив присутніх із затвердженим варіантом „Закону про землю”.

П. Врангель підписав проект „Закону про землю” разом із іншими документами, які регламентували роботу земельних установ, перехід за викуп у власність одноосібних селянських господарств земельних угідь, відчужених у казни, поміщиків. Вони були опубліковані 25 травня 1920 р. До цього пакету документів входили: „Повідомлення уряду із земельного питання”, „Наказ про землю”, „Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли”, „Тимчасове Положення про земельні установи”.

Таким чином, є підстави твердити, що земельні комісії білогвардійських урядів із розробки проектів аграрних нововведень у своїй діяльності керувалися не лише інтересами великих землевласників, а й враховували загальні соціально-економічні обставини, властиві сільському господарству України зазначеного періоду, та прагнення селянства. Їхня робота перебувала під безпосереднім контролем А. Денікіна, П. Врангеля. Вироблені ними проекти відображали

об’єктивні устремління селян володіти землею, навіть за викуп, спрямовувалися на покращення селянського добробуту.

1. Верстюк В. Передмова // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упорядники: В. Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003.
2. Павлюшин О. Історіографія української революції 1917–1921 рр. // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: Колективна монографія за редакцією Л. Захківця. – Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2004.
3. Кин Д. Деникинщина. – М.: Госиздат, 1927.
4. Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России. – М.: Наука, 1981.
5. Думова Н. Кадетская контрреволюция и её разгром. – М.: Наука, 1982.
6. Деникин А. Очерки русской смуты // Вопросы истории (далі – В. И.). – 1994. – № 3.
7. Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь (далі – К. Ж.). – 29.08.1919. – № 4.
8. Ярошевич А. Земля и деревня // К. Ж. – 12.09.1919. – № 4.
9. Деникин А. Очерки русской смуты // В. И. – 1994. – № 4.
10. Плетнев В. Что дает крестьянину Добровольческая армия // Заря России. – 17.09.1919. – № 1.
11. Центральный державный архив громадських об’єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35.
12. Официальное сообщение Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России от 25.05.1920. / Таврический голос (далі – Т. Г.). – 6.06.1920. – № 245.
13. Валентинов А. Крымская эпопея // Архив русской революции: В 22-х т. – М., 1991. – Т. 5.
14. Оболенский В. Крым при Врангеле. – М.-Л., 1928.
15. Росс Н. Врангель в Крыму. – Франкфурт-на-Майне, 1982.
16. Гензель П. История земельного закона // Т. Г. – 7.06.1920. – № 246.

В. Г. Зарубін

„ДРУГЕ ВИДАННЯ” СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ П.М. ВРАНГЕЛЕМ (1920 р.)

Серед різноманітної діяльності Правителя Півдня Росії, Головнокомандуючого Руської армії генерал-лейтенанта П.М. Врангеля особливе місце займає аграрна реформа, котру він – єдиний з вождів білого руху – вирішив здійснити, хоча й на відносно невеликій підконтрольній території, що перебуває нині в межах України.

Період правління П.М. Врангеля, здавалося б, вивчено досить докладно, як у роботах істориків радянського періоду, так і в сучасних. Крім того, за останні десятиліття дослідникам стали доступні численні мемуарні свідчення, закордонні публікації, є можливість вільно працювати в різноманітних архівах, друкувати свої вишукування. Однак аграрна історія окресленого періоду, на наш погляд, не знайшла всебічного відображення в наукових дослідженнях. Також дотепер існують різні точки зору на особу самого Правителя Півдня Росії та його найближчих сподвижників: від дуже зневажливого до піднесено панегіричного.

Автор статті ставить за мету об’єктивно оцінити аграрну реформу П.М. Врангеля, її результати. Об’єкт